

УДК: 377.36:371.315:811.111

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ПРОФЕСІЙНИХ ЛІЦЕЇВ ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ АНГЛОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОМУ ЧИТАННІ

Сенченко Я. С.

Запорізький національний університет

Анотація. Стаття присвячена проблемам навчання учнів професійних ліцеїв технічного профілю професійно орієнтованому англomовному читанню. Розглянуто психологічні особливості учнів професійних ліцеїв. Мета статті – визначення психологічних передумов формування англomовної компетентності у професійно орієнтованому читанні в юнацькому віці. Проаналізовано розвиток учнів професійних ліцеїв у період ранньої юності. Виокремлено основні психологічні новоутворення юнацького віку: особистісне самовизначення, професійне самовизначення, сенситивність, індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності, стійка самосвідомість. Визначено вікові кризи учнів професійних ліцеїв технічного профілю: криза ідентичності, криза пубертатного періоду, криза підліткового періоду, екзистенційна криза, криза 15-ти років, криза 17-ти років. Розглянуто провідну діяльність ліцеїстів, яка впливає на процес формування англomовної читацької компетентності і зумовлює зміни у пізнавальній, мотиваційній й емоційно-вольовій сферах.

Ключові слова: професійний ліцей технічного профілю, психологічні новоутворення, вікова криза, професійно орієнтоване читання, рання юність.

Сенченко Я. С. Запорожский национальный университет

Психологические предпосылки формирования у учеников профессиональных лицеев технического профиля англоязычной компетентности в профессионально ориентированном чтении

Аннотация. Статья посвящена проблемам обучения учеников профессиональных лицеев технического профиля профессионально ориентированному англоязычному чтению. Рассмотрены психологические особенности учеников профессиональных лицеев. Цель статьи – определение психологических предпосылок формирования англоязычной компетентности в профессионально ориентированном чтении в юношеском возрасте. Проанализировано развитие учеников профессиональных лицеев в период ранней юности. Выделены основные психологические новообразования юношеского возраста: личностное самоопределение, профессиональное самоопределение, сенситивность, индивидуальный стиль интеллектуальной деятельности, устойчивое самосознание. Определены возрастные кризисы учеников профессиональных лицеев технического профиля: кризис идентичности, кризис пубертатного периода, кризис подросткового периода, экзистенциальный кризис, кризис 15-ти лет, кризис 17-ти лет. Рассмотрена ведущая деятельность лицеистов, которая влияет на процесс формирования англоязычной читательской компетентности и обуславливает изменения в познавательной, мотивационной и эмоционально-волевой сферах.

Ключевые слова: профессиональный лицей технического профиля, психологические новообразования, возрастной кризис, профессионально ориентированное чтение, ранняя юность.

Senchenko Ya. Zaporizhzhya national university

Psychological basics of formation of pupils of technical professional lyceums English language competence in professionally oriented reading

Abstract. Introduction. The article discusses teaching of professionally oriented reading to pupils of technical professional lyceums. It deals with psychological peculiarities of pupils of professional lyceums. The actuality of the common article is determined by the necessity to answer the key question according to the main psychological features of adolescence,

to define the age crisis of early youth, to reveal the changes of the leading activity of pupils of technical professional lyceums. **Purpose.** The aim of the article is the definition of psychological basics of English language competence formation in professionally oriented reading at youth age. **Methods.** General research methods such as analysis of scientific psychological literature and generalization of scientists' views according to the problem were applied. **Results.** The development of pupils of professional lyceums is under analysis. The main psychological formations of youth age are distinguished: self-determination, professional determination, sensitivity, individual style of intellectual activity and stable identity. Age crisis of pupils of technical professional lyceums are mentioned: identity crisis, puberty crisis, crisis of adolescence, existential crisis, 15 age crisis and 17 age crisis. The most difficult crisis of pupils of technical professional lyceums is a crisis of identity. Pupils of technical professional lyceums at the age of 15-18 do not achieve the identity, they are in the status of the moratorium, because they choose their profession and achieve success in their leading activity. A leading activity of pupils of professional lyceums that affects the process of the formation of English language competence in reading and causes changes in cognitive, motivational, emotional and volitional spheres is considered. **Conclusion.** The psychological basics of formation of pupils of technical professional lyceums English language competence in professionally oriented reading are: taking into consideration the psychological peculiarities of development of pupils of technical professional lyceums at youth age; overcoming of the age crisis at early youth with the help of special strategies, methods and techniques; prevention and avoidance of contradiction in a leading activity that causes changes in cognitive, motivational, emotional and volitional spheres.

Keywords: technical professional lyceum, psychological formations, age crisis, professionally oriented reading, early youth.

Постановка проблеми. Сьогодні, в період кардинальних змін сучасного ринку праці, ускладнення техніки і технологій виробництва, постає потреба у висококваліфікованих фахівцях різних спеціальностей і профілів, які не тільки володіють професійними знаннями, вміннями і навичками, але й мають сформовану на відповідному рівні професійно орієнтовану англійську читачку компетентність. Соціальне замовлення сучасного українського суспільства вимагає ефективнішої англійської підготовки майбутніх професіоналів технічного профілю, здатних читати автентичні професійно орієнтовані тексти в умовах опосередкованого спілкування. Розвиток професіоналізму, компетентності, креативності майбутніх спеціалістів здійснюється в професійно-технічних навчальних закладах, серед яких важливе місце належить професійним ліцеям технічного профілю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему формування особистості ліцеїста в перехідному періоді від підліткового до юнацького, психологічні особливості розвитку учнів професійних ліцеїв, психологію юнацького віку досліджують О. Г. Видра [4], Е. Еріксон [7], В. А. Комарницька [9], В. П. Кутішенко [10], Л. М. Лисенко [11], В. С. Мухіна [14], Р. В. Павелків [15], В. М. Поліщук [16], Н. Л. Руда [17], Л. Д. Столяренко [19], І. В. Шаповаленко [22], J. W. Santrock [23], D. R. Shaffer, K. Kirp [24] та ін.

Проблема читання не є новою у психологічній літературі, однак залишається актуальною через багатогранність психологічних особливостей процесу читання, тексту і читача. Вивченню психологічних особливостей процесу навчання професійно орієнтованого читання іноземною мовою і читання зокрема, мотиваційного потенціалу тексту для навчання читання іноземною мовою, деяких аспектів сприйняття й інтерпретації професійно орієнтованих англійських текстів присвячені дослідження С. І. Бондар [1], Є. В. Мелехіної [13], У. О. Ульянової [20] та ін.

Проте, особливої уваги потребує проблема визначення психологічних новоутворень юнацького віку; виникнення криз особистості в період ранньої юності та способів їх подолання; зміни провідної діяльності, яка впливає на пізнавальну, мотиваційну, емоційно-вольову сфери учнів професійних ліцеїв технічного профілю в процесі професійно орієнтованого англійського читання. З огляду на це набуває особливої актуальності питання визначення своєрідності психологічного розвитку учнів професійних ліцеїв технічного профілю.

Метою статті є розгляд психологічних особливостей розвитку учнів професійних ліцеїв технічного профілю в процесі навчання професійно орієнтованого англomовного читання. Мета зумовила постановку таких **завдань**: 1) дати психологічну характеристику періоду ранньої юності; 2) дослідити особливості виникнення криз особистості в період ранньої юності та способи їх подолання; 3) визначити провідну діяльність учнів професійних ліцеїв технічного профілю, яка впливає на особливості пізнавальної, мотиваційної, емоційно-вольової сфери учнів у процесі навчання професійно орієнтованого англomовного читання.

Основні результати дослідження. Згідно з періодизацією D. R. Shaffer і K. Kipp, віковий період від 12-ти до 20-ти років має назву юність (adolescence) [24, с. 7]. Відповідно до вікової періодизації розвитку особистості період життя учнів професійних ліцеїв технічного профілю від 15-ти до 17-18-ти років визначається як старший шкільний вік або рання юність [4; 10; 15; 19; 22]. При визначенні враховується не тільки фізичний розвиток учнів, але й особливості їх психологічного розвитку.

Рання юність – це вік безпосередньої підготовки підростаючої особистості до життя як дорослої людини, до вибору спеціальності, до безпосереднього оволодіння нею, до виконання відповідальних соціальних функцій [5, с. 222]. Описуючи соціальну ситуацію розвитку учнів, В. П. Кутішенко і D. R. Shaffer, K. Kipp звертають увагу на те, що в цьому віці ускладнюється ставлення учнів до себе (self-awareness) і до інших (social cognition); загострюється потреба юнацтва зайняти позицію якоїсь соціальної групи; з'являються певні соціальні ролі, вміння (societal roles taking and role-taking skills): учні отримують паспорт, несуть відповідальність за правопорушення, мають право вступити до шлюбу, визначаються з громадянською позицією, обумовленою появою нової соціальної ситуації “Я і суспільство” [10, с. 59; 24, с. 449].

Основна спрямованість особистості в період ранньої юності – зосередження на майбутньому. В цей віковий період у ліцеїстів виникають важливі особистісні якості: усвідомленість, самостійність і незалежність. Виникає прагнення до самореалізації, яке призводить до появи нових соціальних потреб: знайти свій життєвий шлях, сформувавши життєвий план, обрати професію, визначити своє місце в суспільстві. Деякі психологи [4; 6; 14; 16; 18] говорять про психологічні особливості розвитку юнацтва, які відбуваються у зв'язку з появою певних новоутворень у психіці учнів. Основними психологічними новоутвореннями юнацького віку є:

1. Особистісне самовизначення, яке реалізується через сенсотворення – формування в учнів професійних ліцеїв технічного профілю загальних уявлень про сенс життя; мотивацію – спонукання до спрямованої діяльності особистості; самореалізацію і самовираження – свідоме утвердження власної позиції [18, с. 239].

2. Професійне самовизначення, яке залежить від сформованості психологічної готовності юнацтва до дорослого життя і має такі критерії: 1) розвинені потреби в спілкуванні й комунікативні здібності; 2) адекватно сформовані і розвинені потреби та мотиви; 3) розвинена самосвідомість, рефлексія; 4) достатньо сформований і розвинений досвід; 5) сформований характер; 6) розвинений інтелект та мислення; 7) розвинене вміння ефективно використовувати свої психофізіологічні особливості у праці та соціальній взаємодії [4, с. 59].

3. Сензитивність щодо формування життєвих цінностей, світогляду, певних поглядів [14, с. 507]. Юнаки і дівчата відрізняються вразливістю, чутливістю, сугестивністю, емоційністю, підвищеною тривожністю.

4. Індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності – стійкої своєрідної системи набуття, накопичення, переробки та використання особистістю інформації, яка формується на основі типу вищої нервової діяльності, пізнавальних інтересів, досвіду та особистісних якостей [6, с. 228].

5. Стійка самосвідомість, яка формує ідентичність, унаслідок чого усвідомлюється власна індивідуальність, розвивається самооцінка, вольові зусилля, формуються ціннісні орієнтації [16, с. 171].

Різка зміна способу життя учнів професійних ліцеїв періоду ранньої юності, пошук власного місця в системі соціальних стосунків, залучення до професійної діяльності, формування життєвого плану, переосмислення власної значущості спричиняють кризи особистості (identity crisis) в юнацькому віці [24, с. 438]. Подолання вікових криз та досягнення ідентичності ліцеїстами є однією з найскладніших проблем психологічного розвитку учнів професійних ліцеїв технічного профілю. У психологічній літературі викладені дискусійні положення щодо класифікації вікових криз у період ранньої юності. В процесі дослідження проблеми вікових криз учнів професійних ліцеїв технічного профілю були введені такі поняття, як криза ідентичності, криза пубертатного періоду (криза залежності, криза незалежності), криза підліткового періоду, екзистенційна криза, криза 15-ти років, криза 17-ти років тощо.

Провідною кризою в юнацькому віці є криза ідентичності. Криза ідентичності – це нездатність особистості досягти самовизначеності [7, с. 15]. Це виявляється у неспроможності обрати професію, сформувавши життєвий план, поставити цілі, визначити перспективи, досягти успіху в кар'єрі тощо. О. Г. Видра і D. R. Schaffer, K. Kipp виділяють такі варіанти становлення ідентичності учнів або статуси ідентичності (identity statuses) в період ранньої юності: 1) зумовленість (identity foreclosure): юнаки беруть на себе певні зобов'язання, але не долають етап прийняття самостійних рішень, їх вибір професії, релігії, цінностей заздалегідь визначений батьками; 2) дифузія (identity diffusion): стан невизначеності, коли учень не обрав для себе професію і навіть уникає думок про це; 3) мораторій (identity moratorium): варіант, коли юнаки та дівчата переживають кризу ідентичності, зайняті пошуком себе, професії, релігійних, етичних цінностей; 4) досягнення ідентичності (identity achievement): це статус учнів, які пережили кризу ідентичності, взяли на себе відповідальність за своє життя як наслідок самостійного вибору, у них з'являється свій життєвий план [4, с. 59; 24, с. 439]. Учні професійних ліцеїв технічного профілю у віці від 15-ти до 18-ти років ще повністю не досягають ідентичності, а знаходяться у статусі мораторію, адже самостійно обирають майбутню професію в процесі навчання в школі, визначають свій життєвий шлях, цілі і перспективи.

В юнацькому віці учні прагнуть бути дорослими і намагаються робити дорослі вчинки. Якщо близьке оточення не сприймає таку поведінку юнаків і дівчат серйозно, то виникає криза пубертатного періоду. Вона має два прояви: 1) криза незалежності, коли особистість не залежить від контролю дорослих, опирається на власний розсуд і змінює старі правила на нові; 2) криза залежності, навпаки, коли учень потребує підтримки дорослого, порад, інструкцій, настанов тощо [12, с. 243]. В процесі психологічного і соціального становлення учні професійних ліцеїв технічного профілю потребують допомоги з боку викладачів, яка проявляється в ставленні до учнів як до дорослих.

Криза підліткового періоду проявляється у формі негативізму, інтелектуалізації, схильності до аналізу, підліткової депресії, проблеми сприйняття свого фізичного образу [12, с. 243]. Негативізм проявляється у пригніченому стані учнів і у негативному ставленні до навколишнього середовища, зокрема навчання. Інтелектуалізація слугує як засіб психологічного захисту і є проявом схильності до міркування і занурення у власні почуття, страхи або занепокоєння. Схильність до аналізу свого оточення і самоаналізу проявляється надмірними вимогами до себе, порівнянням себе з однолітками, що приводить до егоцентричності. Існує багато причин підліткової депресії: проблеми з вибором майбутньої професії, невизначеність в соціумі, несформованість життєвого плану, невдачі у навчанні тощо. Низька оцінка свого фізичного образу є однією з причин виникнення підліткової депресії і є результатом поганої поведінки і неуспішності у навчанні.

Р. В. Павелків розглядає кризу ідентичності, яка протікає на тлі екзистенційної кризи, пов'язаної з загостреним сприйняттям і переживанням учнів професійних ліцеїв технічного профілю. Позитивним компонентом кризи ідентичності періоду ранньої юності є формування

цілісної ідентичності, а негативним – рольове зміщення [15, с. 280]. Екзистенційна криза не є провідною в юнацькому віці, а отже в деяких ліцеїстів критичні ситуації, зумовлені появою екзистенційної кризи, можуть взагалі не виникати.

Учні професійних ліцеїв переживають вікову кризу, яка отримала назву кризи 17-ти років. Проте, інколи, відбувається зсув кризи 17-ти років у бік кризи 15-ти років у випадку, коли учні після закінчення 9-го класу або поступають в професійні ліцеї, коледжі, центри професійної підготовки або йдуть працювати [15, с. 264]. Нова життєва ситуація, відповідальність і початок дорослого життя впливають на виникнення тривожності, різноманітних страхів, сумнівів, невпевненості учнів професійних ліцеїв технічного профілю в період ранньої юності. Кожна така криза містить як позитивні, так і негативні симптомокомплекси, які характеризують юнаків і дівчат (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Структура кризи 15-ти років учнів професійних ліцеїв технічного профілю
(за Р. В. Павелків)**

Структура кризи 15-ти років	Симптомокомплекс	Симптоми	Юнаки і дівчата
	Позитивний симптомокомплекс	Типові симптоми	прагнення до самостійності; формулювання свого життєвого кредо;
		Супутні симптоми	відвертість; уміння самоконтролю;
	Негативний симптомокомплекс	Типові симптоми	сильна установка гедонізму;
Супутні симптоми		неслухняність, негативізм.	

Під час кризи 15-ти років учні професійних ліцеїв технічного профілю бувають достатньо самостійними, відвертими, формулюють своє життєве кредо й уміють здійснювати самоконтроль. Однак, в цей віковий період ліцеїсти також проявляють неслухняність, негативізм і мають сильну установку гедонізму, яка проявляється у небажанні навчатися.

В. М. Поліщук запропонував структуру кризи 17-ти років юнаків і дівчат, яка також складається з позитивного і негативного симптомокомплексу, для яких характерні типові і супутні симптоми прояву учнів [17, с. 174–175] (див. табл. 2). Загострення внутрішніх конфліктів, проблеми, які виникають в дорослому житті, зміна способу життя впливають на інтенсивність прояву кризи 17-ти років. В учнів професійних ліцеїв технічного профілю проявляється наполегливість в нових видах діяльності, з'являється гордість за власні досягнення, проявляються такі позитивні якості як організованість, відповідальність, вимогливість. Негативними проявами поведінки ліцеїстів є їх дратівливість, лихослів'я, зарозумілість, зухвалість, недбалість, лінощі тощо.

Таблиця 2

**Структура кризи 17-ти років учнів професійних ліцеїв технічного профілю
(за В. М. Поліщук)**

Структура кризи 17-ти років	Симптомокомплекс	Симптоми	Юнаки	Дівчата
	Позитивний симптомокомплекс	Типові симптоми	прагнення до самостійності; гордість за власні досягнення; уміння співпрацювати; наполегливість;	прагнення до самостійності; гордість за власні досягнення; уміння співпереживати;
		Супутні симптоми	відвертість; уміння самоконтролю;	відвертість; організованість; відповідальність; уміння самоконтролю; вимогливість;

Продовження табл. 2

Негативний симптомокомплекс	Типові симптоми	блок “Активного самоствердження” (лихослів’я, індивідуалізм, дратівливість);	блок “Активного самоствердження” (дратівливість, хитрощі, індивідуалізм, приспосовництво);
		блок “Пасивного самоствердження” (упертість як неслухняність, негативізм);	блок “Пасивного самоствердження” (негативізм, зарозумілість);
		блок “Нейтрального самоствердження” (лінощі);	блок “Нейтрального самоствердження” (лінощі);
	Супутні симптоми	недбалість; жорстокість; хитрощі; зухвалість; корисливість	зухвалість; корисливість; жорстокість; лихослів’я

Проблемі становлення й особливостям подолання криз у період ранньої юності присвячені роботи Є. О. Варбана [3], Л. Ф. Вербицької [4], О. М. Ічанської [9] та ін. Є. О. Варбан розробив класифікацію стратегій подолання вікових криз, до якої увійшли: перетворююча стратегія, стратегія смислоутворення і цілеутворення, стратегія самовдосконалення, стратегія подолання за допомогою інших людей. Процес подолання вікової кризи в період ранньої юності безпосередньо пов’язаний з проблемою гендерних відмінностей. Було встановлено, що юнаки частіше обирають стратегії роботи над самим собою і смислоутворення та цілеутворення, дівчата – допомоги інших людей [3, с. 20].

Л. Ф. Вербицька, на відміну від Є. О. Варбана, досліджує проблему запобігання віковим кризам у ранній юності. До головних форм роботи належать: консультування молоді, психологічний тренінг духовно-особистісного розвитку та створення сприятливого комунікативного середовища [3, с. 13]. Серед найефективніших методів і прийомів запобігання віковим кризам у ранній юності – бесіда, структурована групова дискусія, метод групового обговорення проблемних життєвих ситуацій, практичні вправи з візуалізації образів, спрямованих на усвідомлення духовно-особистісних переживань [3, с. 14].

О. М. Ічанська визначає, що умовою становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці є продуктивне подолання вікової кризи за допомогою засобів психокорекції [8, с. 14]. Серед них найефективнішими є поєднання різних форм роботи (групові психокорекційні заняття, міжпредметні уроки, індивідуальні консультації), використання різноманітних методів та прийомів (бесіда, групова дискусія, міні-лекція, рольова гра, психологічний коментар, робота в підгрупах, техніки висловлювання по колу, активне слухання, Я-висловлювання) [8, с. 16]. Необхідно створювати такі умови для психічного розвитку учнів професійних ліцеїв технічного профілю, які б сприяли самопізнанню особистості, самовдосконаленню, самоствердженню ліцеїстів у період виникнення вікових криз. Цьому сприяє вдало спланована й організована діяльність учнів професійних ліцеїв в процесі їх англomовної підготовки.

Зміна внутрішнього світу учнів, їхніх потреб і здібностей, переживання кризи в період ранньої юності відбуваються одночасно зі зміною провідної діяльності учнів професійних ліцеїв технічного профілю – навчально-професійної [22, с. 267]. Ліцеїсти, навчаючись у професійних ліцеях технічного профілю, поєднують набуття загальної середньої освіти з оволодінням обраної професії. Незважаючи на професійну спрямованість, основним видом діяльності продовжує залишатись навчання.

У юнацькому віці змінюється ставлення до навчання, основна особливість якого полягає в цілеспрямованій зміні потреб, прагнень і бажань: на першому плані – потреба в навчанні не тільки тих предметів, які цікаві, а й тих, які важливі для майбутнього професійного самовизначення. Незважаючи на розуміння необхідності навчання і наявності внутрішньої потреби в ньому, деякі ліцеїсти знижують якість навчання. Причиною цього можуть бути суперечності в навчально-професійній діяльності учнів професійних ліцеїв технічного профілю.

В. М. Поліщук вказує на суперечності в навчально-професійній діяльності: 1) багатогранність викладання, зміна обсягу і змісту навчального матеріалу, поява нових понять, форм навчальної роботи, зміна мотивації навчання – і часто неможливість якісного і вчасного подолання пов'язаних із цим труднощів; 2) розуміння значущості навчання – і часто практична бездіяльність як результат дії несприятливих чинників соціального впливу [16, с. 170].

Навчально-професійна діяльність учнів професійних ліцеїв технічного профілю впливає на процес формування професійно орієнтованої англійської читачької компетентності. Найважливішими психологічними характеристиками навчально-професійної діяльності виступають: мотиви, інтереси, цінності, ідеали, переконання учнів тощо. Так, В. А. Комарницька, враховуючи, що пізнавальна сфера періоду ранньої юності набуває певних новоутворень, виділяє віковий, когнітивно-темповий, регуляційно-вольовий, мотиваційний та операційний компоненти готовності до вивчення іноземної мови [9, с. 137–138]. Психологічні зміни учнів зумовлені розвитком пізнавальних процесів і властивостей, емоційним розвитком, розвитком вольових якостей, самовизначенням, формуванням мотивів навчання, особливостями характеру тощо [5, с. 233–264].

Беручи до уваги дослідження згаданих науковців, визначимо особливості психологічного розвитку учнів професійних технічного профілю відповідно до таких сфер: пізнавальною, мотиваційною та емоційно-вольовою. Враховуючи психологічні особливості ліцеїстів, рівень їх загального розвитку, коло інтересів, характер і темперамент, можна підвищити інтерес до навчально-професійної діяльності та забезпечити не тільки інтелектуальний, а й творчий розвиток учнів професійних ліцеїв технічного профілю у процесі їх англійської підготовки. Розглянемо кожну зі сфер докладніше.

Пізнавальна сфера учнів професійних ліцеїв технічного профілю визначається рівнем розвитку їхнього сприймання, мислення, уваги, пам'яті. Сприймання в період ранньої юності стає складним інтелектуальним процесом, яке опосередковується попереднім досвідом [5, с. 237]. Процес сприймання англійського професійно орієнтованого тексту залежить від набутих знань учнів професійних ліцеїв технічного профілю, рівня володіння англійською мовою, мотивації до сприйняття тексту [20, с. 56]. Їхні професійні знання відіграють позитивну роль в успішному сприйнятті змісту тексту, який насичений професійною термінологією, професійно значимою інформацією тощо. У ранній юності розвиток сприймання виявляється у домінуванні його довільної форми [18, с. 253]. В процесі цілеспрямованого спостереження учні професійного ліцею технічного профілю виокремлюють у тексті складні об'єкти, схеми, графіки тощо. Виділення певних об'єктів в тексті залежить від установки, яка необхідна для успішного сприйняття.

Характерним для учнів професійних ліцеїв технічного профілю є формально-логічне або словесно-логічне мислення, коли ліцеїсти переходять до вищих рівнів абстрактного й узагальненого мислення і здатні усвідомлено оволодівати логічними операціями (аналізом, синтезом, порівнянням, абстрагуванням тощо) [22, с. 270–271]. Активізація попереднього професійного досвіду ліцеїстів має дуже важливе значення для розвитку їхньої мисленнєвої діяльності. Вона має бути спрямована на розв'язання технічних задач. Мислення учнів юнацького віку стає систематичнішим, економнішим і продуктивнішим. Крім цього, формуються такі якості мислення, як критичність (*critical thinking*) і креативність (*creative thinking*) [23, с. 109–111]. Для учнів професійних ліцеїв технічного профілю характерними

є пошуки теоретичних пояснень різних технічних явищ і процесів; використання нових засобів для розв'язування професійно орієнтованих задач; розвиток здатності міркування, порівняння, критичного аналізу тощо; потреба в науковому обґрунтуванні та доведенні певних положень; схильність до участі в диспутах, дискусіях, проблемних ситуаціях.

Уява учнів періоду ранньої юності має репродуктивний характер і набуває творчого характеру [18, с. 254]. Завдяки своїй репродуктивній уяві учні професійних ліцеїв технічного профілю, читаючи професійно орієнтовані тексти англійською мовою, здатні керувати своєю розумовою діяльністю і створювати конкретні, змістовні образи певних технологічних процесів, механізмів, нових технічних конструкцій, моделей під впливом завдань, які ставить перед ними зміст навчання. Істотним показником у зрушенні психічних процесів ліцеїстів у період ранньої юності є розвиток їхньої довільної уваги (sustained attention), її стійкості й зосередженості [24, с. 261]. Схильності учнів до різних спеціальностей і профілів зумовлюють зростання вибіркової та післядовільної уваги [10, с. 65]. За визначенням D. R. Schaffer і K. Kipp, вибіркова увага (selective attention) – це здатність зосереджуватися на необхідній інформації (relevant information), ігноруючи другорядну інформацію (irrelevant information) і ту, яка заважає розумінню (distracting information) [24, с. 261]. Тривалість післядовільної уваги залежить від стійкості інтересу до навчання. Для оволодіння вміннями читання англійською мовою велике значення має рівень розвитку візуальної уваги. Низький рівень розвитку візуальної уваги негативно впливає на сприймання англomовного матеріалу.

Пам'ять ліцеїстів характеризується подальшим зростанням і зміцненням її довільності [4, с. 60]. Проте роль мимовільного запам'ятовування не зменшується. Учні професійних ліцеїв запам'ятовують передусім те, що їм цікаво і те, що пов'язано з їхньою навчально-професійною діяльністю. Так, з'являється спеціалізація пам'яті, пов'язана з потребами та намірами щодо майбутньої професії [5, с. 239]. Використання професійно орієнтованих текстів у процесі навчання читання англійською мовою сприяє інтелектуальному розвитку ліцеїстів і задовольняє їхні потреби й інтереси. Ефективнішим виявляється цілеспрямований розвиток емоційної пам'яті в учнів періоду ранньої юності, який зумовлює успішність у засвоєнні матеріалу [11, с. 19]. Важливу роль мають стратегії запам'ятовування. Ефективному декодуванню, зберіганню і відтворенню інформації сприяють такі стратегії запам'ятовування (mnemonics or memory strategies): повторення (rehearsal); систематизація і класифікація інформації за певними ознаками (organization of information); стратегії відтворення (retrieval strategies), які бувають мимовільними (free recall) або довільними (cued recall) [24, с. 268–270]. При мимовільних стратегіях відтворення не ставиться спеціальної мети і не застосовуються стимули, підказки, установки на відтворення. Довільні стратегії відтворення спрямовані на виконання спеціальної мети або спеціального репродуктивного завдання за допомогою стимулів, підказок, установок.

Мотиваційна сфера учнів професійних ліцеїв технічного профілю передбачає мотиви навчання. Будь-яка діяльність полімотивована, тобто зумовлена деякими мотивами, а ієрархію мотивів навчання ліцеїсти можуть створювати самостійно [21, с. 3]. Низка досліджень учених свідчить про наявність певних мотивів навчання в юнацькому віці (див. табл. 3).

Таблиця 3

Мотиви навчання учнів професійних ліцеїв технічного профілю

Дослідники	Виділені мотиви учіння учнів професійних ліцеїв технічного профілю
Г. С. Костюк (1976)	– мотиви широкого соціального змісту; – мотиви отримання високої оцінки; – мотив загального інтересу до знань; – мотив престижу; – мотиви особистої користі [5, с. 245–248];

Продовження табл. 3

Л. Д. Столяренко (2003)	<ul style="list-style-type: none"> – внутрішні пізнавальні мотиви; – широкі соціальні мотиви; – зовнішні мотиви; – мотив досягнення; – мотив орієнтації на результат [19, с.157–158];
Т. Шаповал (2005)	<ul style="list-style-type: none"> – мотив досягнення; – мотив прагнення успіху; – мотив уникнення невдачі; – навчальний мотив; – навчально-професійний мотив [21, с. 3];
В. С. Мухіна (2006)	<ul style="list-style-type: none"> – мотив інтересу до знань; – внутрішні мотиви [14, с. 498].

Усі наведені в табл.3 мотиви навчання ліцеїстів взаємопов'язані і складають єдину систему їхньої мотиваційної діяльності. В процесі навчання професійно орієнтованого англомовного читання провідними мотивами учнів професійних ліцеїв технічного профілю є внутрішні пізнавальні, широкі соціальні і навчально-професійні. Зміст навчально-професійного мотиву зумовлює використання професійно орієнтованих текстів для навчання читання англійською мовою, які забезпечують високу мотивацію і цілеспрямованість навчально-професійної діяльності учнів професійних ліцеїв технічного профілю.

Професійно орієнтований текст має великий мотиваційний потенціал [13, с. 84]. Завдання до тексту будуть мотивуючими тільки в тому разі, якщо вони охоплюють не тільки навчальні мотиви, а й особистісні мотиви учнів професійних ліцеїв технічного профілю. Є. В. Мелехіна пропонує використовувати мотиваційні вправи, які містять: 1) дотекстові мотиваційні завдання (антиципація заголовку тексту, бесіда за темою тексту, ведення діалогу за допомогою ілюстрацій в тексті тощо); 2) текстові мотиваційні завдання (робота з ключовими словами, вибір ілюстрацій до різноманітних фрагментів тексту, квіз тощо); 3) післятекстові мотиваційні завдання (продовження сюжету тексту, виготовлення постеру до тексту, написання твору тощо) [13, с. 85–86].

Мотиваційна сфера учнів періоду ранньої юності залежить від рівня їхніх навчально-професійних досягнень. Так, у ліцеїстів зі зниженням успішності в навчанні спостерігається чітка однолінійна тенденція до зменшення інтенсивності вияву продуктивних мотивів таких, як професійно-ціннісний, навчально-пізнавальний, комунікативний та мотив самовиховання, і посилення ситуаційного мотиву, який визнається негативним за своїм психологічним змістом [17, с. 18–19]. Діяльність учнів професійних ліцеїв з достатнім або високим рівнем навчання характеризується інтенсивним прагненням до навчання і пов'язана з їх творчою активністю.

Емоційно-вольова сфера учнів професійних ліцеїв технічного профілю характеризується рівнем сформованості емоційно-вольової готовності до процесу навчання професійно орієнтованого англомовного читання. Ця сфера перебуває у стадії розвитку, який полягає у формуванні емоційного забарвлення інтелектуальної діяльності учнів і становленні вольових якостей особистості [5, с. 240–243]. Саме емоції визначають ставлення учня до процесу навчання англійської мови і мають безпосередній зв'язок зі змінами, що відбуваються в особистості в процесі її розвитку.

Особливостями емоційно-вольової сфери учнів професійних ліцеїв є: життєрадісність і оптимізм; емоційний характер пізнавальної діяльності; високі інтелектуальні почуття (прагнення до знань, почуття впевненості); почуття любові до праці, практичні почуття (переживання учнем свого ставлення до діяльності); емоційна вразливість, чутливість (ліризм та поетичність естетичних

переживань, здатність до співпереживання, толерантне ставлення до інших) [4; 5; 18;]. Залучення юнаків і дівчат до навчально-професійної діяльності породжує в них нові переживання, які пов'язані з формуванням в них життєвих планів.

Когнітивний стиль учнів, особливості володіння когнітивними операціями читання та прийомами роботи з текстом впливають на швидкість читання англійського тексту. С. І. Бондар визначила три групи читачів залежно від їх когнітивного стилю: 1) імпульсивні (учні з високою швидкістю читання); 2) рефлексивні і полезалежні (учні з низькою швидкістю читання); 3) полenezалежні (учні з середньою швидкістю читання) (див. табл. 4) [1, с. 13].

Таблиця 4

Визначення типових помилок учнів професійних ліцеїв технічного профілю в процесі професійно орієнтованого читання англійською мовою (за С. І. Бондар)

Групи читачів	Швидкість читання	Типові помилки
імпульсивні	висока швидкість читання	швидке і помилкове розпізнавання букви веде до помилок при читанні
рефлексивні	низька швидкість читання	затримка у розпізнаванні букв у кінцевому результаті призводить до точнішого їх прочитання
полезалежні	низька швидкість читання	затримка на етапі ідентифікації та розпізнавання букв
полenezалежні	середня швидкість читання	мають незначну кількість помилок

Ефективність процесу читання професійно орієнтованих текстів англійською мовою певною мірою зумовлена психологічними особливостями учнів професійних ліцеїв технічного профілю. Ліцеїсти, які мають рефлексивний і полenezалежний стилі, показують найвищі результати в процесі читання текстів, що відповідають їхньому профілю навчання. Нижчі результати показують учні з імпульсивним і полезалежним стилем.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Час навчання учнів у професійному ліцеї збігається з першим періодом юності, який отримав назву рання юність. Рання юність – це період, який характеризується ускладненням самосвідомості учнів професійних ліцеїв, прагненням до виконання соціальних функцій, спрямованістю в майбутнє тощо. Основними психологічними новоутвореннями юнацького віку є особистісне самовизначення, професійне самовизначення, сенситивність, індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності, стійка самосвідомість.

У процесі психологічного розвитку учні професійних ліцеїв переживають такі вікові кризи: кризу ідентичності, кризу пубертатного періоду, кризу підліткового періоду, екзистенційну кризу, кризу 15-ти років, кризу 17-ти років. Найскладнішою кризою для учнів професійних ліцеїв технічного профілю є криза ідентичності. Ліцеїсти у віці від 15-ти до 18-ти років ще повністю не досягають ідентичності, а перебувають у статусі мораторію, адже самостійно обирають майбутню професію, визначають свій життєвий шлях, досягають успіху в навчально-професійній діяльності. Серед шляхів подолання вікових криз найкращими є використання стратегій (перетворююча стратегія, стратегія смисло- і цілеутворення, стратегія самовдосконалення, стратегія подолання за допомогою інших людей), а також методів і прийомів (бесіда, групова дискусія, рольова гра, візуалізація образів, психологічний коментар, психологічний тренінг, створення сприятливого комунікативного середовища; міжпредметні уроки тощо).

Провідною діяльністю учнів професійних ліцеїв технічного профілю стає навчально-професійна. Основними суперечностями в навчально-професійній діяльності є: 1) багатогранність викладання, зміна обсягу і змісту навчального матеріалу, поява нових понять, форм навчальної

роботи, зміна мотивації навчання – і часто неможливість якісного і вчасного подолання пов'язаних із цим труднощів; 2) розуміння значущості навчання – і часто практична бездіяльність як результат дії несприятливих чинників соціального впливу.

Навчально-професійна діяльність впливає на особливості пізнавальної, мотиваційної і емоційно-вольової сфер учнів професійних ліцеїв. Це проявляється у тому, що: сприймання ліцеїстів опосередковується попереднім досвідом і виявляється у домінуванні його довільної форми; мислення характеризується спрямованістю на розв'язання технічних задач; удосконалюється репродуктивна і творча увага, розвивається довільна, вибіркова та післядовільна увага, важливого значення набуває візуальна увага; пам'ять характеризується вибірковістю і спеціалізацією; провідними мотивами учнів стають внутрішні пізнавальні, широкі соціальні і навчально-професійні мотиви; з'являються практичні почуття, які проявляються в задоволенні своєю діяльністю або радості від професійних успіхів.

Отже, психологічними передумовами формування в учнів професійних ліцеїв технічного профілю англійської компетентності у професійно орієнтованому читанні є: 1) врахування психологічних особливостей розвитку учнів юнацького віку, а також їхніх психологічних новоутворень; 2) подолання вікових криз ліцеїстів за допомогою спеціальних стратегій, методів і прийомів; 3) передбачення та уникнення суперечностей в навчально-професійній діяльності, які впливають на зміни в пізнавальній, мотиваційній та емоційно-вольовій сферах. Завдання для навчання професійно орієнтованого читання мають забезпечувати високу мотивацію учнів, а також враховувати особливості когнітивних стилів учнів професійних ліцеїв, їхню швидкість читання і типові помилки.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у розробці методики навчання професійно орієнтованого англійського читання учнів професійних ліцеїв технічного профілю з урахуванням зазначених психологічних особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар С. І. Психологічні особливості читання іноземною мовою студентами з різним когнітивним стилем : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / С. І. Бондар. – К., 2003. – 25 с.
2. Стратегії подолання життєвих криз в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Є. О. Варбан. – К., 2009. – 20 с.
3. Психологічні засоби запобігання духовно-особистісних криз у ранній юності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Л. Ф. Вербицька. – Івано-Франківськ, 2010. – 20 с.
4. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. Г. Видра. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 112 с.
5. Вікова психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К. : Радянська школа, 1976. – 272 с.
6. Вікова психологія : навч. посіб. для вчз / О. П. Сергєєнкова [та ін.]. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
7. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – 2-е изд. – М. : Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006. – 352 с.
8. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О. М. Ічанська. – К., 2002. – 19 с.
9. Психологічні компоненти готовності старшокласників до вивчення іноземної мови у вищому навчальному закладі / В. А. Комарницька // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка : наук. журн. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – № 65. – С. 136–140.

10. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – 2-ге вид. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 128 с.
11. Особливості розвитку емоційної пам'яті у старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Л. М. Лисенко. – Х., 2007. – 20 с.
12. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы : справочник практического психолога. – М. : Эксмо, 2005. – 896 с.
13. Мелехина Е. В. Мотивационный потенциал текста в обучении чтению на иностранном языке / Е. В. Мелехина // . – 2013. – №2. – С. 82–86.
14. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития : учеб. для студ. высш. учеб. завед. / В. С. Мухина. – 10-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательский центр “Академия”, 2006. – 608 с.
15. Павелків Р. В. Вікова психологія : підруч. для внз / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 469 с.
16. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. для вузів / В. М. Поліщук. – [Вид. 3-тє, виправ.]. – Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.
17. Особливості мотиваційної сфери старшокласників з різним рівнем навчальних досягнень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. Л. Руда. – К., 2006. – 21 с.
18. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с.
19. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология / Л. Д. Столяренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 544 с.
20. Ульянова У. А. Восприятие и интерпретация профессионально ориентированного текста (на материале английского языка) / У. А. Ульянова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2013. – №10. – С. 54–57.
21. Розвиток індивідуальності й мотиви учіння в старшому шкільному віці / Т. Шаповал // Психолог. – 2005. – №1. – С. 3–7
22. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
23. Santrock J. W. Adolescence / John W. Santrock. – 5th edition. – New York : McGraw-Hill Education, 2014. – 609 p.
24. Shaffer D. R. Developmental psychology: childhood and adolescence / David R. Shaffer, Katherine Kipp. – 9th edition. – Australia, Brazil, Japan, Korea, Mexico, Singapore, Spain, United Kingdom, United States : Wadsworth Cengage learning, 2014. – 719 p.

REFERENCES

1. Bondar S. I. Psykholohichni osoblyvosti chytannia inozemnoiu movoiu studentamy z riznym kohnityvnym stylem : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.07 “Pedahohichna ta vikova psykholohiia” / S. I. Bondar. – K., 2003. – 25 s.
2. Varban Ye. O. Stratehii podolannia zhyttievkykh kryz v iunats'komu vitsi : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.07 “Pedahohichna ta vikova psykholohiia” / Ye. O. Varban. – K., 2009. – 20 s.
3. Verbyts'ka L. F. Psykholohichni zasoby zapobihannia dukhovno-osobystisnykh kryz u rannij iunosti : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.07 “Pedahohichna ta vikova psykholohiia” / L. F. Verbyts'ka. – Ivano-Frankivs'k, 2010. – 20 s.
4. Vydra O. H. Vikova ta pedahohichna psykholohiia : navch. posib. / O. H. Vydra. – K. : Tsentr uchbovoi literatury, 2011. – 112 s.

5. Vikova psykholohiia / Za red. H. S. Kostiuka. – K. : Radians'ka shkola, 1976. – 272 s.
6. Vikova psykholohiia : navch. posib. dlia vnz / O. P. Serhieienkova [ta in.]. – K. : Tsentr uchbovoi literatury, 2012. – 376 s.
7. Erykson E. Ydentychnost' : iunost' y kryzys : per. s anhl. / E. Erykson ; obsch. red. y predysl. A. V. Tolstykh. – 2-e yzd. – M. : Flynta : MPSY : Prohress, 2006. – 352 s.
8. Ichans'ka O. M. Stanovlennia osobystisnoi identychnosti v rann'omu iunats'komu vitsi : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykholog. nauk : spets. 19.00.07 “Pedahohichna ta vikova psykholohiia” / O. M. Ichans'ka. – K., 2002. – 19 s.
9. Komarnyts'ka V. A. Psykholohichni komponenty hotovnosti starshoklasnykiv do vyvchennia inozemnoi movy u vyschomu navchal'nomu zakladi / V. A. Komarnyts'ka // Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka : nauk. zhurn. – Zhytomyr : Vydavnytsvo ZhDU im. I. Franka, 2012. – № 65. – S. 136–140.
10. Kutishenko V. P. Vikova ta pedahohichna psykholohiia (kurs leksij): navch. posib. / V. P. Kutishenko. – 2-he vyd. – K. : Tsentr uchbovoi literatury, 2010. – 128 s.
11. Lysenko L. M. Osoblyvosti rozvytku emotsijnoi pam'iaty u starshoklasnykiv : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykholog. nauk : spets. 19.00.07 “Pedahohichna ta vikova psykholohiia” / L. M. Lysenko. – Kh., 2007. – 20 s.
12. Malkyna-Pykh Y. H. Vozrastnye kryzysy : spravochnyk praktycheskoho psykholoha. – M. : Eksmo, 2005. – 896 s.
13. Melekhyna E. V. Motyvatsionnyj potentsyal teksta v obuchenyy chteniyu na ynostrannom iazyke / E. V. Melekhyna // Vestnyk Nyzhnevartovskoho hosudarstvennogo unyversyteta. – 2013. – №2. – S. 82–86.
14. Mukhyna V. S. Vozrastnaia psykholohiia. Fenomenolohiia razvytyia : ucheb. dlia stud. vyssh. ucheb. zaved. / V. S. Mukhyna. – 10-e yzd., pererab. y dop. – M. : Yzdatel'skyj tsentr “Akademiya”, 2006. – 608 s.
15. Pavelkiv R. V. Vikova psykholohiia : pidruch. dlia vnz / R. V. Pavelkiv. – K. : Kondor, 2011. – 469 s.
16. Polischuk V. M. Vikova i pedahohichna psykholohiia : navch. posib. dlia vuziv / V. M. Polischuk. – [Vyd. 3-tie, vyprav.]. – Sumy : Universytets'ka knyha, 2010. – 352 s.
17. Ruda N. L. Osoblyvosti motyvatsijnoi sfery starshoklasnykiv z riznym rivnem navchal'nykh dosiahnen' : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykholog. nauk : spets. 19.00.07 “Pedahohichna ta vikova psykholohiia” / N. L. Ruda. – K., 2006. – 21 s.
18. Savchyn M. V. Vikova psykholohiia : navch. posib. / M. V. Savchyn, L. P. Vasylenko. – K. : Akademvydav, 2006. – 360 s.
19. Stoliarenko L. D. Pedahohycheskaia psykholohiia / L. D. Stoliarenko. – 2-e yzd., pererab. y dop. – Rostov n/D : Fenyks, 2003. – 544 s.
20. Ul'ianova U. A. Vospryiatye y ynterpretatsiya professyonal'no oryentyrovannoho teksta (na materyale anhlyjskoho iazyka) / U. A. Ul'ianova // Vestnyk tomskoho hosudarstvennoho pedahohycheskoho unyversyteta. – 2013. – №10. – S. 54–57.
21. Shapoval T. Rozvytok individual'nosti j motyvy uchinnia v starshomu shkil'nomu vitsi / T. Shapoval // Psykholoh. – 2005. – №1. – S. 3–7
22. Shapovalenko Y. V. Vozrastnaia psykholohiia (Psykholohiia razvytyia y vozrastnaia psykholohiia) / Y. V. Shapovalenko. – M. : Hardaryky, 2005. – 349 s.
23. Santrock J. W. Adolescence / John W. Santrock. – 5th edition. – New York : McGraw-Hill Education, 2014. – 609 p.
24. Shaffer D. R. Developmental psychology: childhood and adolescence / David R. Shaffer, Katherine Kipp. – 9th edition. – Australia, Brazil, Japan, Korea, Mexico, Singapore, Spain, United Kingdom, United States : Wadsworth Cengage learning, 2014. – 719 p.